

De Nederlandse Artilleriesabels M.1842 en M. 1853

Door: G.R. Hof

Inleiding

In dit artikel hoop ik twee dingen duidelijk te kunnen maken:

- de Artilleriesabels hebben zich ontwikkeld uit de Sappeurssabel
- de Artilleriesabels werden als model eerst vastgesteld voor koloniaal gebruik.

Zoals gesteld ligt het begin van de ontwikkeling bij de Sappeurs sabel (1.)

Deze oer-hollandse sabel heeft voor mij nog altijd iets mysterieus: we weten veel over deze sabel, in alle wapenhandboeken der negentiende eeuw wordt de sabel genoemd en vaak ook afgebeeld. Maar op heel belangrijke vragen heb ik het antwoord niet kunnen vinden, nl. wanneer werd het model vastgesteld ?

En wat betekenen de verschillende troepenstempelingen op dit wapen ? Aan dit wapen moet nog eens een uitgebreide en gedegen studie worden gewijd. Vooralsnog ga ik er van uit dat de Sappeurssabel rond 1805, tijdens het Koninkrijk Holland, is vastgesteld, maar dat dit model wat ranker en slanker was dan dat welke tijdens het begin van het Koninkrijk der Nederlanden is aangemaakt door Devillers (1819), Hanquet (1828) en S.& K. (vanaf 1834). Ook had het vroegste model naar mijn ervaring een zeer uitgesproken snavelpunt.

De latere versie van de Sappeurssabel heeft een klingbreedte van 4,5 cm zowel aan de hiel als bij de rugscherpte en was in gebruik zowel in Nederland als in NOI.

Ontwikkelingsgeschiedenis

Eind 1839 schrijft de bevelhebber van het Indisch Leger, de Gen.Maj.Cochius (2.) dat de kommandant van de artillerie in NOI er al meermalen voor gepleit heeft om de bij de artillerie in NOI in gebruik zijnde Inf.sabel No.2 te vervangen door een wapen dat niet alleen geschikt is voor zelfverdediging maar ook als kapmes in staat is daarmee "een weg te banen door heggen en struiken, vooral voor de bergartillerie". Het is deze kommandant der artillerie NOI die met het voorstel komt:

Artilleriesabel NOI Experimenteel M.1839 ("Model Cochius").

Basis is de sappeurssabel met als wijzigingen:

- klinglengte (zonder angel) 55 cm.
- gewijzigde puntvorm "om dezelve geschikt te maken tot het steken van gaten in riemen", een boogsgewijze uitsnijding der punt en de achterzijde, kortom een snavelpunt
- rechte en langere pareerstang "om den hand gemakkelijk bestuur te verlenen" (zie afbeelding 1).

De bevelhebber van het Indisch Leger stelt zich achter dit model en het wordt ter beoordeling aan het opperbevel te Nederland voorgelegd. Via het Departement van de Grootmeester der Artillerie komt het model ter beoordeling bij de Inspecteur der Draagbare Wapenen (IDW) die uitvoerig op dit model ingaat (3.) en met een wijziging komt:

Artilleriesabel NOI Experimenteel M.1840 ("Model IDW")

Lengte der stootplaat tussen die der Sappeurssabel en het model Cochius in; van greep tot aan omgebogen gedeelte der stootplaat 4 cm., knoppen aan weerszijden der stootplaat 1,5 cm. uiteen. De knop der stootplaat aan de greepzijde plat uitgevijld. Steekpunt. Verder als sappeurssabel.

Op voorstel van de IDW worden door S. & K. van elk van deze modellen een exemplaar gemaakt (4.). Beide sabels hebben een klinglengte van 55 cm. en dezelfde puntvorm.

De twee experimentele sabels, de Cochius en de IDW, worden door de Kolonel Inspekteur voor de Afdeling Materieel Militair v.d. Smissen als toch voor NOI te zwaar en niet geschikt beschouwd. Hij komt persoonlijk (5.) met het voorstel tot een ander model:

Artilleriesabel NOI Experimenteel M.1840 II ("Model v.d. Smissen").

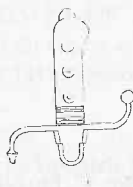
Hiervan is de angel: breedte bij de hiel 0,0120, dikte bij de hiel 0,0070. De angel wordt niet door klinknagels door de greep vastgezet. v.d. Smissen schrijft zelf over de kling dat deze "naar het fatsoen der Javaanse golok" is gevormd met een gevest van de Franse artilleriesabel (bedoeld worden hier de Sabre d'Artillerie à pied M.1816 en Sabre de Troupes à pied M.1831 bijgenaamd "coupe-choux"(6.) met gebogen pareerstang. Dit model is slechts 150 gr. zwaarder dan de Inf.sabel No.2 en het model weegt ongeveer "een Amsterdams pond"(= 494,926 gr.) minder dan de Cochius sabel.

Ook dit model wordt door de Grootmeester der Artillerie aan de IDW voorgelegd, welke (7.) de angel als te zwak ervaart, de verbinding van de greep aan de kling onvoldoende stevig vindt en de vorm der stootplaat ondoelmatig: de krullen daaraan zijn onnodig en te weinig stevig omdat het koper op die plaatsen dun is. Op het moment dat de IDW zijn beoordeling over het model v.d. Smissen geeft, is al besloten dat de modellen Cochius en IDW niet zullen worden vastgesteld (8.). Een kleine maand later wordt een sabel door de IDW naar S. & K. gestuurd (9.):

Artilleriesabel Experimenteel M.1840 III

met opdracht van deze sabel met een aantal wijzigingen een drietal sabels aan te maken als stand-model voor de aanmaak der Artilleriesabel NOI M.1840. Omdat onmiddellijk zichtbaar is aan het eindprodukt, de Art.sabel NOI M.1840, dat het niet meer gaat om een gewijzigde sappeurssabel maar met een gevest lijkend op de Franse modellen welke v.d. Smissen inspireerden tot zijn model, is het niet ondenkbaar dat het model III identiek is aan de v.d. Smissen-sabel.

Met de aan het model III aangebrachte wijzigingen komt het tot:

Afb.1: Artilleriesabel NOI Experimenteel M.1839 "Model Cochius"

Artilleriesabel NOI M.1840

met de volgende specificaties (10.):

- breedte van de kling bij de hiel 3,8 cm.
- breedte van de angel bij de kling 1,8 cm.
- vanaf 10 cm van de kling vermindert de breedte van de angel
- aan de hiel is het scherp versterkt en afgerond als bij de infanteriesabel
- de stootplaat heeft in het midden een dikte van 6 mm en aan het uiteinde 5 mm.
- door de angel gaan 2 klinknieten
- de knop die zich bevindt op de greepkap heeft dezelfde afmetingen als bij de Sappeurssabel.

Deze standmodellen dienen als basis voor de aanmaak door S. & K. van 1766 stuks voor f.4,50/stuk, controleur v. Deventer (11.) hoofd keuringscommissie te Solingen te Luit. Battaerd (12.) Symetrisch messinggevest uit één stuk (13.) zonder beugel. Greep met 15 grove ribben. De kling heeft een andere hiel en angel dan de opvolgende ARTILLERIESABEL M.1842.

Lengte met gevest 48,5, gewicht zonder schede 1,150 kg, gewicht schede 0,250 (14.). De schede heeft messing oor- en haakband. Westerborg (15.) geeft als maten: gewicht met schede 1,400, zonder schede 1,265.

In 1842 worden nog 2000 stuks aangemaakt (16.).

In 1842 krijgt de IDW opdracht van een Majoor de Bruin om 4 modellen van Artilleriesabel te maken:

ARTILLERIESABEL EXPERIMENTEEL M.1842-I

ARTILLERIESABEL EXPERIMENTEEL M.1842-II

ARTILLERIESABEL EXPERIMENTEEL M.1842-III

ARTILLERIESABEL EXPERIMENTEEL M.1842-IV

Al deze modellen waren afgeleid van de Artilleriesabel NOI M. 1840. De III wordt als stevigst ervaren, wat een belangrijk criterium is, omdat het wapen meer bestemd is tot kapmes (17.).

Bij de nummer IV wordt de kling d.m.v. een schroef en moer aan de greep bevestigd en men verwacht dat soldaten deze moer, om het wapen met meer gemak te kunnen poetsen, dikwijls los zullen maken waardoor de moer in de kop zal verlopen en de kling los komt te zitten.

Het model III wordt als basis aangenomen met enkele wijzigingen (18.):

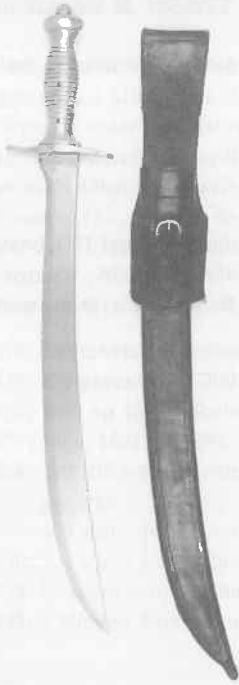
- de greep iets langer om te voorkomen dat het wapen bij het gebruik als hakmes de hand der gebruiker door de knop beschadigd wordt
- schede zonder messing oor- en haakband
- iets veranderde baanscherpte en stelling van de greep op de kling (19.).

Zo ontstaat de

Artilleriesabel M.1842

De sabel wordt vastgesteld per Kabinetsschrijven 24-3-1842 No. 47. Productieaantal 6000 stuks door S. & K., prijs 4,40/stuk.

Het kontrakt wordt goedgekeurd door Dep. van Oorlog 16-6-1842 Afd.Art. No.77b (20.).

*Afb. 2: De Artillerie sabel M.1842
(Collectie H.L. Visser)*

In 1843 eerste partij verwisselstukken door S. & K. (200 klingen, 300 gevesten, 300 schedes compleet, 300 ijzeren oorbanden (21.).

Dit alles, voor zover ik heb kunnen nagaan, nog gekeurd door v. Deventer.

Artillerie sabel M. 1853

De aanmaak van dit nieuwe model begint met een brief van de Gen. Inspekteur der Artillerie aan de IDW: "Opdragt betrekkelijk de wijziging aan de bestaande artillerie sabels en aanschaffing dezer wapens" (22.). Nog diezelfde maand wordt aan de Inspekteur der Artillerie een gewijzigd model, de M.1853 gezonden en dit wordt per Dep. van Oorlog 26-9-1853 No.74B vastgesteld als model. Zelden is een sabel-model zo snel ontwikkeld. Men is al bezig bij verschillende fabrikanten een offerte te vragen als, een beetje mosterd na de maaltijd er nog een model wordt gepresenteerd:

Artillerie sabel Experimenteel M.1853

Via de Magazijnmeester te Delft wordt hiervan een exemplaar gestuurd aan de IDW, waarvan het gevest ontworpen is door Kolonel Dinay (23.).

De produktiegeschiedenis van de Artillerie sabel M.1853 is erg gevarieerd en omdat het wapen lang (tot aan de 2e Wereldoorlog w.s.) gevoerd is zijn er talloze produktievarianten. Om een exemplaar van deze sabel in tijd en gebruik te kunnen plaatsen lijkt het me goed om hieronder maar zoveel mogelijk informatie over de produktie op te nemen, ook al om zo goed mogelijk dit model te kunnen onderscheiden van de ARTILLERIE SABEL NOI M. 1857.

Bij de eerste bestelling worden 4000 klingen aangeschaft bij S. & K. (à 1,60), de schedes worden geleverd door N. Buytenweg te Delft en C.J. Siepkens te Hintham. De gevesten worden ruw geleverd door G.E. Arnold, meester geelgieter te Delft. De sabels worden te Delft geassembleerd door J.Klaui.

De klingen worden in Solingen gekeurd door Heym (24.).

Per 3-6-1854 wordt uit Solingen de eerste partij van 500 klingen verstuurd maar tegelijkertijd een aantal van 1400 à 1500 klingen afgekeurd. S. & K. bieden deze afgekeurde sabelklingen alsnog aan voor een iets lagere prijs. Door de tolerantie aan te passen in een "additioneel artikel tot het kontrakt, goedgekeurd MvO 20-1-1854 No.40B" wordt deze partij alsnog aangenomen.

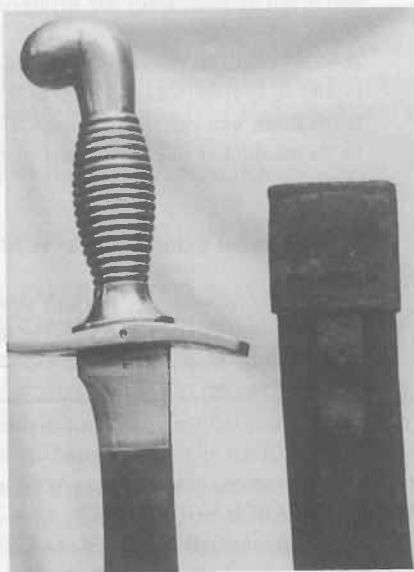
Bij het determineren van dit model is het belangrijk te beseffen dat de Artillerie sabel M.1853 en de Artillerie sabel NOI M.1857 nagenoeg identiek zijn.

Verdere produktiegegevens:

- 1855: 100 schedes voor de koloniale sabel door B.F. van Rijswijk, meester zadelmaker te Rijswijk.
- 1855: onbekend aantal Artillerie sabels NOI via Stevens, Maastricht (maar wel in Solingen aangemaakt), controleur weer Heym.

- 1856: 1000 schedes voor Koloniën door B.F. van rijswijk
- 1857: 700 schedes door B.F. van Rijswijk
(zoals elders in dit artikel te lezen betreffen deze schedes nog het model met messing beslag).
- 1857: 700 gevesten door G.E. Arnold
- 1858: 700 schedes voor de M.1853 door J.P.W. Florin, Maastricht
- 1860: schedes door J.E. Bleckman, Solingen
- 1861: 160 sabels door S. & K. voor West-Indië

S. & K. houden op te bestaan 30-6-1865, daarna A. & A. Schnitzler, Solingen. Vanaf 1866 ook aangemaakt in de Geweerwinkel te Delft, op toestemming MvO 11-5-1866 No. 60A, waartoe het klingenstaal geleverd wordt door G.J. Leeuwenberg te Delf en (1875) Bernet & Co. te Amsterdam en (1876) Schnitzler, Solingen.

*Afb. 3: De Artillerie sabel M.1853
(Collectie G.R. Hof)*

Artillerie sabel M. 1853/76

Vanaf 1876 worden de grepen vanaf de stootplaat tot aan de 4e ring iets dikker gegoten (25). De tolerantie op de kromming der kling wordt vastgesteld op 1 mm (26).

Productie:

- 1877: 500 sabels door A. & A. Schnitzler.

Artilleriesabel M. 1853/77

Bij schrijven van MvO 28-6-1877 No.41A wordt machtiging gegeven om de onderste van de tot dan toe gebruikte 2 klinknagels door de greep te laten vervallen (27.) Deze wijziging wordt direkt in de dan lopende order van 500 stuks sabels door Schnitzler ingevoerd. En inderdaad, als we de handboeken daarop naslaan wordt deze wijziging bevestigd; in de vroegere handboeken (28., 29., 30., 31.) wordt in de tekst gesproken van 2 klinknagels en worden die ook afgebeeld. Terwijl in de latere handboeken (32., 33., 34., 35.) zowel tekstueel als bij de afbeeldingen van één klinknagel uitgegaan wordt.

Verdere produktie:

- 1878: 500 sabels met schede, 200 marquets door Schnitzler
- 1879: 250 gevesten en 200 gegoten stalen marquets en 77 klingen door Schnitzler
- 1880: 1881 en 1889: sabels door Schnitzler
- 1879: 1881, 1882 en 1890: sabels door Lüneschloss
- 1888: 500 stuks door Schnitzler (36.), waarbij op het gegoten gevest 45 gram tolerantie wordt gegeven
- 1889: 500 stuks door Schnitzler (37.) welke te Delft worden geassembleerd
- 1890: 500 stuks door Lüneschloss (38.)
- 1892: 25 stuks voor Suriname door Lüneschloss (39.)
- 1895: 5 klingen door Schnitzler (40.)

Artilleriesabel NOI M.1857

Een uitgebreidere beschrijving van de ontwikkelingsgang der koloniale artilleriesabels valt buiten het bestek van dit artikel. In grote lijnen komt het er op neer dat de Artilleriesabel NOI M.1857 - identiek is aan de M.1853 h.t.l., met uitzondering van de schede. Tot 1857 is de schede voor de Koloniale Artilleriesabels analoog aan die der Sappeurssabel, dus met messing oor- en haakband. Per besluit van 26-5-1857 en 3-10-1857 (41.) wordt deze schede vervangen door één zoals bij de M.1853 h.t.l. behalve dat het mondbandje met riempje van bruin i.p.v. zwart tuigleer is.

Sappeurssabel Experimenteel M.1879

Op 26-2-1879 geeft de IDW opdracht aan de Chef Geweerwinkel om een Sappeurssabel te voorzien van een gevest tot artilleriesabels. Op 28-3-1879 stuurt de IDW deze naar het Ministerie van Oorlog, samen met een saappeurssabel en een los artilleriesabelgevest, met voorstel deze ook te doen samenstellen. Dit wapen wordt gepresenteerd aan de Commandant van het Bataillon Mineurs en Sappeurs, waarover via Min. v. Oorlog 7-6-1879 IV No. 13 wordt teruggerapporteerd aan de IDW.

De verdere experimenten rond een ander gevest op de Sappeurssabel die daarna volgen, vallen buiten het onderwerp van dit artikel. Dit ook omdat zorgvuldig dient te worden nagegaan of deze experimenten niet betreffen gevesttypes voor de aanloop tot de Artillerie- en Geniesabel M.1879, waarbij ook weer aan de Sappeurssabel allerlei grepen en stootplaten worden beproefd.

In een studie over de Sappeurssabel zullen deze proeven in detail beschreven moeten worden.

Benaming en Gebruik

In de loop der tijd worden de modellen M.1842 en M.1853 door elkaar heen gebruik wat betreft benaming en gebruik. Alleen wordt daarbij voor de M.1842 toegevoegd "met ronde knop" of "van vroeger model".

1842: Artilleriesabel; voor onbereden artillerietroepen, pontonniers en korps artilleriewerklieden (42., 43.)

Rond 1860: Artilleriesabel/Sabel No.1

Rond 1885: Artilleriesabel/Korte sabel No.1; voor vestingartillerie, korps torpedisten, onbereden manschappen der veldartillerie en pontonniers (44., 45., 46., 47., 48., 49).

In 1906: ook voor Telegraafafdeling der Landweer-Genietroepen en de Landweerpontonniers.

Beschrijving en Afmetingen

Gevest: uit één stuk gegoten met kanaal voor de angel. De greep is ten behoeve van het brede ondergedeelte van de angel bij de voet aan de voor- en achterzijde van een insnijding voorzien, die in het kanaal uitkomen. De angel heeft op dat punt dus dezelfde breedte als de greep. 17 ribben over de omtrek van de greep. De stootplaat is van voren op- en van achteren neerwaarts gebogen.

Kling: flauw gebogen, aan beide zijden plat, geen rugscherpte; de breedte wordt naar het midden groter. De angel staat loodrecht op de hiel. De kling is op de greepkap omgeklonken en met één of twee klinknagels door de greep vastgezet.

Schede: halfgaar, twijfelaar of koeleer, inwendig versterkt door ijzeren oorband met naar buiten uitstekende knop. Zwart leren mondband van 0,055 breedte met riempje.

Verdere maten:

Lengte van sabel met schede	670
zonder schede	640
Lengte kling	490
Hoogte der hiel	11
Pijlhoogte	16
Klingbreedte in midden	40
bij de hiel	41,5
Gewicht M.1853 met schede	1,650
zonder schede	1,430
M.1842 met schede	1,522

Het nummerem der Sabels

"De sabels erlangen allen het jaartal van indienststelling, het merk van het korps en wijders soorts- en korps-gewijze een doorlopend nummer, aanvangend met één. Het jaartal van indienststelling zal door de twee laatste cijfers van hetzelfde worden uitgedrukt.

Het merk van het korps zal zijn:

- RA : Reg. Rijdende Artillerie
- 1A : 1e Reg. Artillerie
- 2A : 2e Reg. Artillerie
- 3A : 3e Reg. Artillerie
- P : Korps Pontonniers
- W : De compagnie Artillerie-werklieden

Zal het jaartal van indienststelling eventueel geslagen worden op den onder-binnenkant van het gevest, op de plaats, welke bij fig. 1 is aangeduid, het merk van het korps aan de linker en het nummer aan de rechter-zijde onder de stootplaat, als men de sabels met de scherpte rechts voor zich houdt zoo als fig. 2 aanwijst" (50.)

Van Min. van Oorlog IV Art. 1-8-1859 No.32B: "Dat bij de plaatsing van het wapennummer op de gevesten der artilleriesabels de cijfers 1, 2 of 3 VA als overbodig voorkomende, niet meer daarop geslagen zullen worden".

In: Bepalingen enz. (51): "Jaartal van indienststelling op de stootplaat, op de binnenzijde, zoodanig dat het midden van het jaartal onder het midden van den zijkant der greep komt te staan en de onderkant der cijfers naar de kling gekeerd is. Op de scheede, op de binnenzijde, voor den naad, de voet van het nummer daarheen gekeerd en het laatste cijfer op 0,065 onder den band.

Landweerdistrictnummer: op de stootplaat, op de buitenzijde, zoodanig dat het midden van het nummer onder het midden van den zijkant der greep komt te staan en de voet van het nummer naar de kling gekeerd is. Op de scheede, op de binnezijde achter den naad, recht onder en evenwijdig aan het jaartal.

Sabelnummer op de sabel op 0,005 en op de scheede op 0,010 achter het Landweerdistrictnummer, de voet van de cijfers op één lijn met die van het Landweerdistrictnummer".

Noten

1. Voor beschrijving en afbeelding der Sappeurssabel zie J.D. Jansen, *De bewapening van het Nederlandse Leger in het tijdvak 1813-1840, De Wapenverzamelaar 1966.*
2. Brief "Hoofdkwartier Batavia 8-8-1839", getekend Gen. Maj. Kommandant Indische Leger Cochius, ARA 2.10.01 No.1310.
3. Berigt op een voorstel van den Gen. Maj. Cochius tot het wapenen der Oost-Indische Artillerie met gewijzigde sappeurssabels, 3-2-1840; In: Inspektie der Draagbare Wapenen, brievenboeken; Archief der Staatsinrichtingen der Artillerie-Inrichtingen; Centraal Archiefdepot Ministerie van Defensie (in vervolg: IDW).
4. 12-2-1840 van IDW aan S. & K., IDW *op.cit.*
5. "De door de Kolonel v.d. Smissen (...) bij nota van den 1 july 1840 ingezonden alternatief model-sabel (...) ter beoordeeling aan het Departement van de grootmeester der Artillerie afgezonden", ARA 2.10.01 No.1310 en No.1316.
6. M.Bottet: *Monographies de l'arme blanche et de l'arme à feu portative etc.*, Parijs, 1959.
7. 16-7-1840 van IDW aan Dep.Grootm.Art.; IDW *op.cit.*
8. 16-7-1840 van IDW aan S. & K.: "le modèle confectionné par vos soins au printemps dernier n'a pas été adapté mais sera remplacé par un autre modèle que je vous enverrai aussitôt qu'il sera définitivement arrêté", IDW *op.cit.*
9. 6-8-1840 van IDW aan S. & K.; IDW *op.cit.*
10. IDW *op.cit.* 6-8-1840.
11. G.R. Hof: De controleurs der Nederlandse Legerwapens, *De Wapenverzamelaar 1991*. v. Deventer stempelde met gekroonde V (deelcontrole) en gekroonde VD (eindcontrole).
12. IDW *op.cit.*; aan Zijne Excellentie Dir. Gen. van Oorlog 13-3-1841.
13. IDW *op.cit.* Aan Dir. Stapel- en Constructiemagazijnen 21-5-1841.
14. A.L.W. Seyffardt en C.L. van Pesch. *Handboek voor Officieren der Artillerie; afl.VI Draagbare Wapenen*, Schiedam, 1873, le bijvoegsel Schiedam 1877 blz.192-194.
15. A.G. Westerborg: *Handleiding tot de kennis der draagbare wapenen*, Utrecht, 1846.
16. IDW *op.cit.* 21-8-1841.
17. IDW *op.cit.* 22-2-1842.
18. IDW *op.cit.* 2-4-1842.
19. Memorie bij brief van Hoofd Keuringscommissie 12-2-1842 No.53 aan IDW; genoemd in IDW *op.cit.* 2-4-1842.
20. IDW *op.cit.* 2-4-1842.
21. IDW *op.cit.* aan Dep. van Oorlog 8-4-1843.
22. IDW *op.cit.* (Brievenboeken zijn overgegaan in: Agenda's van ingekomen en uitgaande stukken der IDW).
23. IDW *op.cit.* 1-10-1853.
24. G.R. Hof *op.cit.*
25. IDW *op.cit.*, aan Directeur der Stapel en Constructiemagazijnen 14-12-1876.
26. IDW *op.cit.*, aan Chef Keuringscommissie Solingen 18-4-1877.

27. IDW *op.cit.* Van Insp. Mat. der Art. aan IDW 30-7-1877.
28. *Handboek voor de Onderofficieren en Korporaals der Artillerie, Deel I*, Breda, 1879 blz. 56.
29. v.d. Wijck: *De draagbare wapenen der Kon. Landmacht*, 's Gravenhage, 1876.
30. C.M.H. Pel: *Beknopte handleiding tot de wapenkennis*, 3e druk, Kampen, 1864.
31. J.P.C. van Overstraten: *Handleiding tot de kennis der Artillerie enz.*, 5e druk, Breda, 1859.
32. v. Pesch: *Handleiding tot de kennis der Artillerie enz.*, Hfdt.5 Draagbare Wapenen, Breda, Broese 1883 en Atlas van XI platen, Breda, 1883.
33. J.J. Berkhout: *Handleiding tot de kennis der Artillerie enz.* Hfdt.5, Breda 1898.
34. v. Pesch: *Handleiding tot de kennis der Artillerie* Hfdst.5, Breda 1895. Idem Atlas, 1895.
35. G.G. van Everdingen: *Beknopte Handleiding tot de kennis der Artillerie*. Tweede deel A., Breda, 1907. Idem Atlas van XXIX platen, 1907.
36. Goedgekeurd Min. van Oorlog 13-4-1888 IV No.38.
37. Goedgekeurd Min. van Oorlog 2-4-1889 IV No.62.
38. Goedgekeurd Min. van Oorlog 17-5-1890 IV No.94.
39. Goedgekeurd Min. van Kol. 12-8-1892 Lett.F.No.43.
40. Goedgekeurd Min. van Kol. 22-1-1895 Lett. F.No.61.
41. *Beknopt overzicht van de proeven enz.*, Batavia, 1856-1857.
42. Westerborg *op.cit.*
43. v. Overstraten 1859, *op.cit.*
44. v. Pesch 1885 *op.cit.*
45. Berkhout 1898 *op.cit.*
46. Everdingen 1907 *op.cit.*
47. *Instructie-Inventaris voor de Artillerie der Landmacht*, Hfdt. VI, Breda, 1908.
48. H.J.A. Feber en G.G. van Everdingen: *Handleiding tot de kennis der Artillerie enz.*, 2e ed. Breda, 1909
49. H.J.A. Feber: *Handleiding tot de kennis der Artillerie enz.* 3e druk, Breda 1917.
50. Besluit Min. van Oorlog 17-12-1842 No.25 B in: *Receuil Militair 1842* blz. 197 e.v.
51. *Bepalingen omtrent het beheer en het onderhoud van de draagbare wapenen in gebruik bij de Landweer*, 1906.

Eén der experimentele sabels 1839/40 wordt ook genoemd, inclusief bronvermelding, in: J.P. Puype en R.J. de Stürler Boekwijt: *De Nederlands-Indische Marechausseesabel*, Armamentaria No. 28, blz. 79 en voetnoot 23.

Door de heer R.A.J. Wolters werden in de archieven van het Dep. van Koloniën ook verwijzingen en de tekening onder afbeelding I afgebeeld gevonden (zie onder Noten 2 en 5). Dit materiaal werd onder de aandacht gebracht van het Legermuseum en door bemiddeling van de heer J.P. Puype ter beschikking gesteld. Beide heren zeer hartelijk dank!